

Mijn
intenties
en ik

FILOSOFIE VAN DE VRIJE WIL

Lieke Asma

Boom

Inhoud

Inleiding. Wat weten wij nou? 9

*

1. Het gebaande pad 21
2. Handelen zonder grond 36
3. Met je zelf opgescheept zitten 48
4. Het verschil tussen een handeling en een orkaan 62
5. Wil de eigenaar van de intentie zich melden? 77
6. Jouw handeling, jouw perspectief 89
7. Metafysische struikelblokken 100
8. Nieuwsgierige omstanders 114

9.	Onbewust, onbedoeld en ongewild	128
10.	De vraag 'Waarom?'	141
11.	Indeterminisme als implicatie	158
12.	Zelfbepaling en vrije wil	177
13.	Vrije wil als onderzoeksobject	193

*

Conclusie. Twee perspectieven, twee dimensies	211
Dankwoord	215
Verder lezen	217

deze keuze in mijn plaats maakt. Ik vertoon eigenschappen van een introvert persoon – ik heb geen zin in het feestje en verheug me op een avond met een boek op de bank – maar ik heb de indruk dat ik ook had kunnen besluiten wel naar het feestje te gaan. Mijn voorkeuren dwingen mij niet om thuis te blijven, zoals een windvlaag het beukenblad dwingt van de boom te vallen. Het voelt alsof de keuze om thuis te blijven mijn eigen keuze was, niet het resultaat van een vaststaande identiteit. In Sartres woorden: introversie maakt niet dat ik thuisblijf, in het thuisblijven *maak ik mezelf* tot een introvert persoon.

Het fascinerende van Sartres filosofie is dat hij niet zal ontkennen dat omstanders onze keuzes en handelingen heel anders zien. Voor anderen verschijnen wij wel degelijk als een ding. Als een beukenblad, maar dan wat complexer. Mijn vriendin zal volgens Sartre de indruk hebben dat het precies mijn introversie is die veroorzaakt dat ik thuisblijf. Zij ziet mij als een wezen met een bepaalde natuur, een natuur op basis waarvan ze mijn gedrag kan verklaren. Ze ziet een keuze die het logische gevolg is van de persoon die ik ben en de situatie waarin ik mij bevind. Toen ik haar vorige week vertelde dat mijn week druk zou worden, had ze al voorspeld dat ik het feestje zou afzeggen. Om die reden heeft zij ook helemaal niet de indruk dat ik dit zelf gekozen heb. Volgens haar is mijn keuze de onvermijdelijke uitkomst van mijn persoonlijkheid en omgeving.

Dit roept natuurlijk vragen op. Als mijn keuze voor mijzelf zo anders verschijnt dan voor mijn vriendin, moeten we ons dan niet afvragen wie het bij het juiste eind heeft? Kan ik op mijn eigen perspectief vertrouwen en vasthouden aan mijn overtuiging dat mijn keuze om thuis te blijven een vrije keuze was? Of ziet mijn vriendin het beter, en is mijn afmelding niets meer dan het onvermijdelijke resultaat van mijn eigenschappen en de omstandigheden?

Team omstander en wetenschappelijk onderzoek

In de laatste veertig jaar heeft het perspectief van de omstander een invloedrijke bondgenoot gekregen: de wetenschap. Neurowetenschappelijke en psychologische experimenten naar de manier waarop onze beslissingen tot stand komen suggereren dat we ons gevoel van vrije wil niet serieus moeten nemen. Onze bewuste keuzes zijn in werkelijkheid het resultaat van gebeurtenissen en toestanden waar we ons niet bewust van zijn. Ik kan wel de indruk hebben dat ik zelf besluit thuis te blijven, maar ik word me slechts bewust van het resultaat van een strijd die zich tussen mijn introversie en extraversie en buiten mijn bewustzijn voltrokken heeft. Wetenschappelijk onderzoek suggereert dat mijn vriendin het bij het rechte eind heeft: ik bepaal niet zelf wat ik doe, onbewuste processen en toestanden doen dat in mijn plaats.

De Amerikaanse fysioloog Benjamin Libet (1916–2007) was de eerste die vrije wil aan wetenschappelijk onderzoek onderwierp. In het begin van de jaren tachtig besloot hij te onderzoeken hoe een eenvoudige vrijwillige lichaamsbeweging, een polsbeweging bijvoorbeeld, precies tot stand komt. Op welk moment worden de hersenen actief en wanneer heeft de proefpersoon een bewuste intentie om de polsbeweging te maken? Zijn experiment liet zien dat al sprake is van een opbouw van hersenactiviteit in de motorcortex, het zogenoemde *bereidheidspotentiaal*, voordat de proefpersonen zich bewust zijn van hun intentie om hun pols te bewegen.

Dit resultaat vormt natuurlijk geen bedreiging voor vrije wil omdat onze hersenen actief zijn als we beslissingen nemen en handelingen uitvoeren. Dat is nogal vanzelfsprekend. Zonder hersenactiviteit komt bar weinig van beslissen en handelen terecht. Wat cruciaal is, is dat de opbouw in acti-

viteit *voorafgaat* aan de bewuste intentie. Hierdoor lijkt het alsof ons bewuste zelf geen inspraak heeft in het maken van de polsbeweging. Dit zelf verschijnt pas op het toneel als de knoop al is doorgehakt.

Libets bevindingen zijn de laatste decennia door veel soortgelijk neurowetenschappelijk onderzoek bevestigd. Libet beargumenteert bovendien dat zijn bevindingen naar al onze handelingen te generaliseren zijn. Uiteindelijk komt een handeling, hoe complex ook, toch neer op het produceren van lichaamsbewegingen, en lichaamsbewegingen blijken op onbewust niveau geïnitieerd te worden. Het lijkt er dus sterk op dat al onze zogenaamde vrije keuzes het resultaat zijn van oorzaken buiten ons bewuste zelf. Wij zijn niets meer dan toeschouwers van beslissingen die onze hersenen gemaakt hebben.

Psycholoog Daniel Wegner (1948–2013) legt in zijn invloedrijke boek *The Illusion of Conscious Will* (2002) uit waarom we, hoewel onbewuste hersenprocessen het werk blijken op te knappen, toch de indruk hebben dat we bewust beslissen. Als we handelen hebben we meestal een bewuste intentie voorafgaand aan onze lichaamsbeweging. Bovendien is deze intentie consistent met de lichaamsbeweging, en we hebben vaak geen andere verklaring voor het optreden van de beweging. Als aan deze drie voorwaarden voldaan is, leiden we af dat het wel deze bewuste intentie moet zijn die de lichaamsbeweging veroorzaakt. Als je bijvoorbeeld je band aan het plakken bent, dan heb je een bewuste intentie om dat te doen en merk je bovendien dat je lichaam precies datgene doet wat nodig is om de band geplakt te krijgen. Op basis van deze informatie trek je vervolgens de conclusie dat jouw bewuste intentie om je band te plakken je lichaam aanstuurt. Het probleem is dat jouw conclusie gebaseerd is op beperkte informatie. Jij weet niet wat op dat moment allemaal in je hersenen gebeurt.

Dankzij Libet weet Wegner dat wel. Libets onderzoek biedt volgens Wegner inzicht in de echte oorzaak van de polsbeweging, het plakken van de band of het afzeggen van het feestje. Deze echte oorzaak is een onbewust proces, niet jouw bewuste intentie. Je intentie is niets meer dan een bijeffect van het onbewuste proces dat daadwerkelijk jouw lichaam aanstuurt. Jij waant je vrij, alleen maar omdat je geen inzicht hebt in de echte oorzaken van je gedrag.

Als hersenonderzoek nog niet genoeg is om je gevoel van vrije wil aan het wankelen te brengen, geen zorgen. Ook psychologisch onderzoek kan je doen twijfelen aan de mate waarin we zelf beslissen. Een grote hoeveelheid experimenten suggereert namelijk dat onze keuzes en handelingen aan allerlei onbewuste invloeden onderhevig zijn. We hebben geen idee waarom we doen wat we doen. In een bekend experiment werd het looptempo van proefpersonen beïnvloed door woorden die te maken hebben met ouderdom. Door puzzels op te lossen waar woorden als ‘grijs’, ‘rimpel’ en ‘bingo’ in verstopt zaten, gingen de proefpersonen zonder dat ze het in de gaten hadden langzamer lopen. In een andere studie hadden de woorden in de puzzel te maken met onbeschoftheid. De proefpersonen die deze puzzel maakten, bleken eerder geneigd te zijn een gesprek te onderbreken. Dergelijke woorden activeren volgens de onderzoekers onbewuste associaties of doelen die direct onze keuzes en ons gedrag aansturen. En als deze onderzoekers ons gedrag zo gemakkelijk kunnen manipuleren, waarom zou het dan niet zo zijn dat we de hele dag door onbewust beïnvloed worden? Misschien was mijn besluit het feestje af te zeggen wel het resultaat van het weer, de muziek die ik geluisterd heb of een vervelend gesprek op mijn werk. Jonathan Bargh, een prominent onderzoeker in dit veld, concludeert op basis van zijn experimenten dat bewuste processen nauwelijks een rol spelen in wat wij doen.

Ook het stellen van doelen en het nemen van complexere beslissingen kan volgens hem prima aan ons onbewuste overgelaten worden.

Volgens neurowetenschapper Victor Lamme moeten we ons bewuste zelf als een kwebbeldoos zien. Het bewuste zelf krijgt alleen het resultaat van een onbewust genomen beslissing te zien, en kan niets meer doen dan het gedrag van het bijbehorende lichaam interpreteren. Als mijn vriendin vraagt waarom ik niet naar haar feestje kom, kan ik haar prima van een antwoord voorzien. Ik kan bijvoorbeeld zeggen dat ik toch niets aan het feestje zal toevoegen en dat het voor iedereen beter is als ik thuisblijf om uit te rusten. Maar we maken een fout als we deze verklaring als de echte reden voor mijn keuze zien. Mijn bewuste zelf verschijnt te laat op het toneel; het heeft onmogelijk een rol kunnen spelen in het nemen van de beslissing. Wat ik mijn vriendin vertel over mijn keuze, is slechts een verklaring die ik achteraf van mijn gedrag geef. In werkelijkheid is mijn beslissing misschien wel het resultaat van de dwarrelende herfstbladeren of van het feit dat Simon & Garfunkel in de supermarkt werd gedraaid. Ik weet helemaal niet waarom ik doe wat ik doe. Ik kan, net als mijn vriendin, slechts gissen waarom ik deze keuze heb gemaakt. Het is zelfs heel goed mogelijk dat mijn vriendins interpretatie dichter bij de waarheid ligt dan die van mijzelf.

Deze visie wordt door psychologisch onderzoek bevestigd. Proefpersonen zeggen bijvoorbeeld dat ze een bepaalde panty gekozen hebben omdat die de beste kwaliteit heeft, terwijl uit het onderzoek blijkt dat de keuze in werkelijkheid door de volgorde tot stand kwam. De panty's waren identiek en de meeste proefpersonen kozen voor het rechter paar. In een ander experiment werd onderzocht welke factoren van invloed zijn op iemands beslissing om de overduidelijk aanwezige rook in de wachtkamer wel of niet te melden. Veel van de proefper-

sonen die de rook niet meldden, verklaarden dat ze dat niet deden omdat de rook ongevaarlijk leek. De bevindingen suggereren iets anders: passieve omstanders speelden een rol in deze beslissing. De proefpersonen die alleen wachtten, maakten veel vaker melding van de rook. Experimenteel onderzoek bevestigt dus dat we vaak niet weten wat de echte oorzaken van ons gedrag zijn. We verzinnen slechts een aannemelijk verhaal om ons zelfbeeld als bewust beslissend persoon niet ter discussie te hoeven stellen.

Het onderzoek dat arts en neurobioloog Dick Swaab in zijn boek *Wij zijn ons brein* (2010) bespreekt, laat eenzelfde beeld zien. De persoon die we zijn en de keuzes die we maken komen niet zomaar uit de lucht vallen. Wij hebben een geschiedenis, en we zijn ons niet bewust van de rol die deze geschiedenis speelt in de keuzes die we nu maken. Swaab argumenteert dat onze hersenen voor een belangrijk deel gevormd worden voordat wij zelf beslissingen kunnen nemen, bijvoorbeeld door omstandigheden in de baarmoeder. En aangezien onze hersenen op z'n minst nauw verbonden zijn met onze karaktereigenschappen, overtuigingen, verlangens en mogelijkheden, is het niet verrassend dat de persoon die we zijn als volwassene ook samenhangt met deze omstandigheden. Dat blijkt ook uit onderzoek. De situatie waarin iemand zich als foetus bevond, blijkt bijvoorbeeld van invloed te zijn op de mate van agressief gedrag als volwassene. Aangezien deze persoon de omstandigheden niet zelf heeft gekozen en ook niet wat het effect van deze omstandigheden is op later gedrag, lijkt de vrije wil van deze persoon op z'n minst ernstig aangetast te zijn. Het agressieve gedrag is pech, geen keuze. En dit is maar één voorbeeld van hoe vrije wil door onze persoonlijke geschiedenis in het nauw komt. Wetenschappelijk onderzoek laat opnieuw zien: we kiezen niet zelf wat we doen, factoren buiten ons hebben het roer in handen.